

КОНЦЕПТИ ПОЛЯ МЕНТАЛЬНОСТІ У ЗІСТАВНОМУ АСПЕКТІ

Ткаченко Н.Д.

Київський національний університет харчових технологій

У статті проаналізовано групу концептів семантичного поля “розум” у зіставному аспекті; застосовано когнітивний підхід до вивчення цих концептів; доведено, що статичний і динамічний стани мислення зумовлюють різне виявлення концептів в англійській, українській та російській мовах.

Ключові слова: компаративний аналіз, концепт “розум”, семантичне поле, когнітивна ономазіологія.

В статье анализируется группа концептов семантического поля “ум” в сопоставительном аспекте; применяется когнитивный подход к изучению этих концептов; установлено, что статическое и динамическое состояния мышления обуславливают разное проявление концептов в английском, украинском и русском языках.

Ключевые слова: компаративный анализ, концепт “ум”, семантическое поле, когнитивная ономазиология.

The article considers the group of concepts of the semantic field “mind” in comparative aspect; cognitive approach to studying of the concepts was used. It was proved that static and dynamic states of mind condition the concepts’ different revealing in English, Ukrainian and Russian.

Key words: comparative analysis, concept “mind”, semantic field, mind, cognitive onomasiology.

Концепт “розум” є ядром поля ментальності. До нього належать також концепти: “мозок”, “інтелект”, “обізнаність”, “освіта”, “знання” тощо. Розум включає теоретичне та практичне знання.

Вибір теми статті пояснюється динамічністю мислення, розвитком знань про людину та природу. Уявлення а втім і поняття про світ розвиваються від нерозуміння до все більш повного знання; нове знання являє собою старе на новому рівні, у нових умовах. Крім того, існує вікове, стратове, національне, індивідуальне сприйняття. Ця тема є завжди актуальною, тому що вона не може бути вичерпаною.

Проблемам мислення та мовлення присвячені праці вчених: І. Павлова, І. Сеченова, Л. Виготського, А. Лурії. Відображенням концептів у мові займається когнітивна лінгвістика, що вивчає роль людського фактора у мові. Когнітивісти Ч. Філмор, С. Жаботинська, О. Кубрякова приділяють велику увагу моделюванню структур знання за допомогою фреймів,

сценаріїв та ін., які забезпечують когнітивне опрацювання стандартних ситуацій. Проблема статті полягає у різних трактуваннях концепту “розум”. Змінні уявлення про цінність знання та його складових вимагають систематизації та порівняльної характеристики національних уявлень про знання, відображених у мовленні.

Когнітивні структури відображують етноцентризм мислення, існування людини. Тріаду “етнос – мова – культура” потрібно обов’язково брати до уваги під час когнітивного аналізу номінативних підсистем мов і номінативної організації тексту, дискурсу як знака [1, с. 16–19]. Функціонування мови в сучасній когнітивній ономазіології розглядають як “різновид когнітивної діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджуються через мовні явища” [10, с. 165]. О. Толстова вважає, що “когнітивний підхід до вивчення мови полягає у виявленні, поясненні та передбаченні процесів категоризації та концептуалізації” [9, с. 154]. Ономазіологія як наука про називання, номінації [2, с. 288] “відштовхується від концепту (ідеї, об’єкта, якості, дії) та цікавиться способами його номінації, тобто множинністю форм вираження, що формують ціле” [8, с. 164].

Гуманізація суспільства, зокрема, розвиток позитивних тенденцій у суспільних науках та міжнародній політиці, свідчить про зростання активного, креативного соціального мислення, що дозволило винайти нові методи вирішення глобальних проблем у XXI ст. Компаративне дослідження національних суджень про категорію “розум” дозволить зробити висновки про спільне та відмінне у мисленні різних народів, що впливає на створення концептуальної картини світу. Цим питанням займалися такі відомі лінгвісти: В. Гумбольдт, Ю. Апресян, Е. Падучева, О. Селіванова та ін.

Метою статті є дослідження внутрішньої семантичної структури концепту “розум” та відповідних йому соціальних значень, стандартів, а також пояснення їх соціальними факторами, зокрема динамікою та статикою мислення людини.

Об’єктом статті є концепти поля ментальності та їх відображення у мовних засобах на матеріалі суджень української, російської та англійської мов.

Сучасні контрастивні дослідження спрямовані на пошук спільного і водночас специфічного в мовах і концептуальних картинах світу етносів, виявлення залежностей цієї спільності й специфіки від звичаїв, культури, міфології народів та інших чинників [7, с. 203–204]. Еталоном зіставлення О. Селіванова пропонує вважати “етноконцепти, ментально-психонетичні комплекси як суму різних форм знання, чуттєвого досвіду, зорових, слухових

та інших образів, несвідомого засвоєння об'єкта дійсності, внутрішньої рефлексії номінаторів” [7, с. 207].

Мова відзеркалює менталітет народу: вона є рекламою влади, культури демографічної більшості. Концепт “розум” включає низку взаємопов'язаних уявлень, які відображають процес мислення як постійне пізнання і перетворення світу людиною. Відомо, що мислення має психофізичну пророду.

Пізнання являє собою форму випереджального відображення дійсності, виступає найважливішим моментом природоперетворюючої та соціально-історичної практики. Це творча діяльність субекта, орієнтована на отримання достовірного знання про світ. Основними формами чуттєвого пізнання є відчуття, сприйняття та представлення [5, с. 528]. Розрізняють два основні типи знання: повсякденне (життєве) та спеціалізоване, а тако його види – наукове, релігійне філософське і т. п.“ [5, с. 248]. Знання буває конкретне та абстрактне. Вихідне знання (конкретне, чуттєве) переходить у соціалізоване знання.

Сприйняття є першим етапом процесу пізнання. Ю. Апресян виділяє чотири типи дієслів сприйняття:

- 1) такі, що позначають пасивне сприйняття;
- 2) дієслова або дієслівні словосполучення, перша валентність яких заповнюється ім'ям сприйнятого об'єкта, а друга – ім'ям суб'єкта сприйняття;
- 3) дієслова активної дії;
- 4) такі, що позначають активний вплив об'єкта на органи чуття [2, с. 357].

У тематичному класі дієслів сприйняття “виділяються такі таксономічні категорії, що визначають аспектологічні та інші властивості класу: стан, діяльність, дії (звичайні), дії з акцентом на результат, власне події, події з діючим суб'єктом, а також властивості” [6, с. 85–88, 97–99]. Перешкоди належать до умов сприйняття: просторових, часових, суб'єктивних.

Пізнання здійснюється у формах логічних операцій, а саме: поняття, судження, умовивід. Поняття є результатом узагальнення одиничних явищ. через посередництво фіксації їхніх найбільш суттєвих властивостей [5, с. 539]. Судження – зміст речення, який може бути оцінений як істинний чи неістинний, або як пропозиція. Воно може бути стверджувальним, заперечним, атрибутивним, екзистенційним, умовним, розділовим, проблематичним тощо [3, с. 499]. З суджень виводяться закони та умовиводи, які становлять знання. Прикладом суджень є прислів'я. Умовивід – форма мислення, через посередництво

якої отримують нове судження на основі одного чи більше вже відомих суджень, які називають посиленнями [т. 5, с. 739]. Прислів'я за змістом є умовиводом.

Комплекс українських словникових значень поняття “розум” містить такі судження: 1. Здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну дійсність. 2. Певний склад, характер мислення. 3. Загальний інтелектуальний розвиток. Рівень пізнання, знань когонебудь. 4. Природний розум – закладена від народження здатність людини мислити. 5. Нормальний стан мислення, психіки людини. 6. Практичне, розсудливе мислення. 7. *розм.* Зміст. Значення чого-небудь. 8. Доцільність, сенс у чому-небудь. 9. *перен.* Людина, група людей, що характеризується високими розумовими здібностями [14, с. 1079].

Дієслова з іменником “розум” можуть утворювати такі словосполучення: мати свій розум, доходити своїм власним розумом, брати розумом, втрачати розум і. т. д. [14, с. 1079].

Аналіз контекстів поняття “розум” в українській мові демонструє популярність суджень про природне динамічне мислення людини; у російській – про природний динамізм поняття розуму, його соціальну природу. Великий тлумачний словник російської мови дає такі визначення поняття “розум”: 1. Способность человека логически мыслить, понимать, познавать что-либо. 2. Тонкий, критический, глубокий, пытливый ум. 3. Ум человека, ребёнка. 4. Ум учёного, инженера. 5. Ограниченность ума. 6. Природный ум кого-либо. 7. Человек с умом. 8. Сознание, рассудок. 9. Здравый смысл, нормальное состояние сознания, рассудка [13, с.1385].

Предикати російського корпусу “ум” включають дієслова: мыслить, ограничивать, упражнять, обнаружить, отличатся, набираться, понимать, держать, не терять, делать, учить, жить, быть.

Тезаурус англійської мови дає таку систему синонімів (значень) слова “mind” (розум) в англійській мові: mind n. intellect, brain, intelligence, mentality, sense, reason, understanding, soul, spirit, attention, thoughts, imagination, head, sanity, rationality [18, с. 275].

Таким чином, поняття розуму в англійській мові включає знання, оперування знаннями, судження, зміст, духовне ставлення. Тому в цьому випадку розум поєднує знання та духовність. Поняття душі історично визначали як матеріальну сутність, яка міститься у грудях, серці. Душа пов'язана з добрим чи поганим характером, звичками, закладеними вихованням, тобто вихованим мисленням. Звідси судження про душу: добра душа або чортова душа. Духовність як прояв душі відображена у найкращих гуманістичних образах

світової літератури, її можна можна уявити як сутність розуму: спрямованість на одвічні ідеали людства, добрі наміри, позитивні вчинки, їх прояви у мовленні, іншій діяльності.

Наступна синонімічна група пов'язує такі характеристики розуму як пам'ять, почуття, думки: *memory, view, attitude, feeling, sentiments, thought, belief, idea, judgement* [18, с. 275]. Ця послідовність понять охоплює більше ментальних, ніж чуттєвих ознак, оскільки пам'ять встановлює відношення між почуттями.

Іншу послідовність синонімів можна узагальнити як бажання: *inclination, disposition, tendency, desire, wish, urge, notion, fancy, will, purpose, intention; v. care, object, take offence, disappoint, dislike* [18, с. 275]. Ця група ментальності являє собою вищий сенсорний рівень – реакцію на зовнішній або внутрішній стимул. Увага як контроль свідомості відображена синонімами: *regard, heed, pay attention, attend, mark, note, obey, watch, be careful, ignore; look after, tend, take care of, watch over, neglect* [18, с. 275].

Наступну підгрупу можна узагальнити за концептом свідомість. Вона поєднує такі синоніми: *awareness, brain, consciousness, disposition, instinct, intellect, intelligence* [16, с. 283]. Те, що інстинкт знаходиться поряд з інтелігентністю, свідчить про природні чи набуті властивості розуму передбачати події.

Психіка пов'язана з сенсом, душею: *psyche; reason, sense, soul, spirit; thought, understanding, wit, wits* [16, с. 283]. Тому тут психічне можна узагальнити як результат переробки чуттєвої інформації відповідно до потреб людини. Прислів'я *A sound mind in a sound body.* (В здоровом теле здоровый дух) вказує на залежність душі від тіла.

Отже, ці приклади демонструють взаємозв'язок фізичної та ідеальної сутності розуму, перцептивної та ментальної діяльності; висвітлюють такі властивості розуму, як активність, готовність до праці, цікавість, цілеспрямованість. Поняття свідомості як динаміки мислення пов'язане із знанням.

Слово *mind* позначає відчуття, може вважатися синонімом *intellect*, але воно включає значення готовності до дії: *to have a mind to work*. Указаний іменник може визначати стан, настрій, як у предикаті *in a good, positive, relaxed etc. frame of mind* [16, с. 283–284]. Розмовними варіантами *mind* є *wit and wits* : *he has lost his wits* [16, с. 284].

Лексема *mindless* характеризує бездумну, неухважну людину без мети діяльності: *completely stupid and without any purpose, senseless: His drinking bouts often ended in acts of mindless violence* [17, с. 1046]. Явище, процес можуть бути: а) позбавленими сенсу: *[he] was*

watching something mindless on television, the mindless routine of military discipline. б) Залишеними без уваги: mindless of the rain [17, с. 1046]. в) mindless може позначати екстрасенсорні явища (someone who knows what someone is thinking without being told) [17, с. 1046].

Для позначення уявлення, загального способу мислення використовується слово mindset: The company seems to have a very old-fashioned mindset [17, с. 1046].

Вищим концептом щодо mind є intellect (сукупність здібностей – faculties), що характеризуються знаннями та вмінням мислити, на відміну від емоцій. Intelligence [usually singular] – здатність людини, пов'язана не тільки з інтелектом, але й розумною та культурною поведінкою; визначає розвинене позитивне мислення: your intelligence and ability to think, rather than your emotions: a mind trained to react with split-second accuracy; наприклад, a brilliant/enquiring/logical etc mind, a bright child with an enquiring mind [17, с. 1044]. Інтелект, інтелігентність включають концепт розуміння (understanding) як вміння спілкуватися chiefly used of the reasoning powers [16, с. 284].

Антоніми слова mind свідчать не так про відсутність розуму, як про своєрідну інертність, залежність від матеріальної сутності: body, brawn, brute force, material substance, matter [16, с. 284].

Динамізм мислення виявляється в його уповільненні чи прискоренні: sb's mind wanders, sb's mind is racing, frightened etc: Carrie's mind was racing [17, с. 1044].

Thought – дія чи процес, пов'язана з сенсом: reason. Російські похідні: маломыслящий, глубокомыслящий, злоумышленник позначають різну активність мислення. Порівняємо англ.: good mind, ill mind; рос.: ум здравый, нездравый; укр. розум здоровий, нездоровий.

Розум пов'язаний з інстинктом, підсвідомими відчуттями людини, які вважаються незалежними від розуму. Інстинкти є вродженими та набутими. Їх можна віднести до основних відчуттів: безпеки, задоволення потреб тощо.

Розум походить від відчуттів – senses. З лінгвістичної точки зору, senses можуть бути антонімом intellect у словосполученні the physical sense of hearing, але sense визначає також якість розуму ясними відчуттями: he is a man of sense, or, he showed good sense [16, с. 284].

Spirit – синонім soul, протиставляється матерії. Духовне пов'язується з емоціями людської душі, що є вольовими проявами бажань, намірів і виявляється у судженнях: a lad of spirit – людина сильна духом; у слов'янській культурі: вольова людина (he sang with spirit, he

replied with spirit) [16, с. 284].

Soul – душа в ідеалістичній філософії, нематеріальна сутність, яка здатна мислити, відчувати, бажати; включає інтелект, емоції та волю, енергію та глибину почуття, життя. Сучасний синонім у англійській мові – *psyche, subconscious* [16, с. 283]. Концепт душі імплікує відокремлення відчуттів від ментальної діяльності, уособлення в ній вроджених чи вихованих людських якостей. Як душа, так і дух – продукти ментальної діяльності, її прояви. Тому вони являють собою синоніми розуму.

Мозок (*brain (colloquially brains)*) вживається як синонім іменників *mind, intellect, intelligence*.

Свідомість визначається як сукупність усіх чуттєвих та розумових здібностей людини, джерело мислення людини: *the consciousness of the brute, of the savage, or of the sage*. У російській мові існують три назви для позначення ступеня розвитку свідомості: *сознание, сознательность, совесть*. В українській – дві: свідомість, совість. У згаданих мовах назви цих понять походять від різних денотатів: “знание” і “весть” (від *ведать* – з давньоіндійської). В англійській мові ці поняття є похідними від одного слова: *consciousness* – свідомість, *conscience* – совість. Поєднання цих понять визначає совість як розуміння себе в суспільстві.

Одвічна критика чужого розуму має глибокі соціальні корені. Прислів'я як зразок судження підкреслюють різні розумові цінності: 1) Порівняльну оцінку розуму: *A wise man changes his mind, a fool never* /Умный меняет свое мнение, дурак же – никогда [14, с. 13]./ 2) Самостійність розуму: *Every mother thinks her gosling a swan*. /Всякая мать считает своего гусенка лебедем [14, с. 29]./ Кожна жаба своє болото хвалить [15, с. 10]. 3) Динаміку мислення як норму: *Idleness rusts the mind* [14, с. 41]. *An idle brain is the devil's workshop*. *By doing nothing we learn to do ill* [14, с. 22] /Бездум'я та безділля призводять до зла. Безделье – мать всех пороков [14., с. 17]./ 3) Відносність судження людей: *Many men, many minds*. /Мислення може бути різним./ Скільки людей стільки умов [14, с. 59]. 4) Походження розуму з практики: *Experience is the mother of wisdom*. /Жизненный опыт – мать мудрости [14., с. 29]./ Аби вмів робити, навчишся як жити [15, с. 64]. 5) Маніпулювання розумом: *Evil communication corrupts good manners*. /Плохое окружение портит хорошие манеры [14, с. 76]./ У хорошій компанії розуму наберешся, а у поганій і свій загубиш [14, с. 76].

Прислів'я можуть передавати якості розуму засобом узагальненого метафоричного переносу, утворюючи умовивід з конкретної ситуації. Наприклад: *The darkest place is under*

the candle /хтось нічого поряд з собою не бачить./ Самое темное место – под свечкой. Умен, умен, а у себя под носом не видит [14, с.13]. Every tub must stand on it own bottom /Всякая кадущка должна стоять на собственном дне./Живи своим умом да горбом [14, с. 29]./

Статичність розуму відносна, тому що саме існування людини вимагає постійного фізичного і мисленнєвого руху, динаміки. Проте інерція як випадок статичності мислення постійно спостерігається у суспільстві. Вона може бути визначена як залежність від мислення інших людей, популярних поглядів та ідей, думок відомих лідерів, традицій.

Концепт “розум” як динамічне (теоретичне та практичне) знання можна визначити з позицій: особистої потреби (задоволення, розваги), доброзичливості – ненависті до людей, користі – шкоди для суспільства, здатності – нездатності до миттєвого прийняття рішень через обмеженість виховання, безпеки у суспільстві, сумнівів і т. д.. Відносність оцінки розуму зумовлена різними намірами. Сучасне суспільство не визнає абсолютного розуму, що свідчить про динаміку цього поняття. Динаміка розуму не еквівалентна відносності істини. Остання полягає у подальшому поглибленні знання через практичний досвід. Динаміка мислення розвивається у діяльності. Тому розум можна визначити як знання, необхідне для вирішення конкретної реальної ситуації.

Концептуальна картина світу як результат свідомості, може змінюватися через вплив соціальних чинників, взаємодію народів, демографічні, соціокультурні зміни, що впливають на менталітет. У цьому також виявляється динамічність розуму. Тому виховання самостійної, позитивної, незалежної, практичної, творчої людини є метою всякого суспільства, яке піклується про власний добробут та безпеку.

Когнітивний аналіз семантичної структури концептів семантичного поля “розум” у англійській, російській, українській мовах показує їх взаємозв’язок і похідність. Соціальні уявлення, що розкриваються у контекстах висловлювань, загалом демонструють спільність значень цих понять. Причинами різних ментальних реакцій відображення світу у мові є статичність чи динамічність мислення. Перспективою дослідження може бути аналіз культурологічної семантики висвітленого концепту та її розвиток у сталих висловах та прислів’ях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. М.: Школа “Язык русской культуры”, 1995. – Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография. – 767 с.

2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Издательство Советская энциклопедия, 1969. – 608 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. / Глав. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 682 с.
4. Мех Н.О. Поняття модель світу: репрезентація у фрагментах знання Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. – К.: ТОВ “Видавництво “Знання України”, 2007. – №2.– С. 30–33.
5. Новейший философский словарь Глав. Ред. Грицанов А.А.– Минск.: Изд-во В.М. Скакуна, 1999. – 896 с.
6. Падучева Е.В. – Глаголы восприятия: опыт выявления структуры тематического класса // Проблемы функциональной грамматики: семантическая инвариантность / вариативность. – СПб.: Наука, 2003. – С. 75–100.
7. Селиванова Е.И. Когнитивная ономазиология. – К.: Изд-во украинского фытосоциологического центра, 2000. – 248 с.
8. Сніжко М. Когнітивна ономазіологія: історія та перспективи розвитку // Проблеми семантики, слова, речення та тексту. – К.: КНЛУ, 2007. – Вип. 16. – С. 164–168.
9. Толстова О.П. Концептуалізація соматизмів “alma” та “corazon” у фразеосистемі іспанської мови. // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. – С.154–158.
10. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: АртЕк., 1998. – 336 с.
11. Этнопсихолінгвістика. – М.: Наука, 1988. – 190 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

12. Большой толковый словарь русского языка / С.А.Кузнецов. – Санкт-Петербург: “Норинт”, 1998. – 1534 с.
13. Великий тлумачний словник української мови / Автор, укладач., гол. ред. В.Т. Бусел. – К. – Ірпінь, 2004. – 1440 с.
14. Гварджаладзе И.С., Мchediшвили Н.С. English Proverbs and Sayings. – М.: Издательство Высшая школа, 1971. – 77 с.
15. Українські народні прислів'я та приказки. – К.: Т-во “Знання” України, 1992. – 36 с.

16. Funk and Wagnalls. Handbook of Synonyms, Antonyms and Prepositions. – N.Y.: Funk and Wagnalls Publishing Company, inc., 1947. – 515 c.

17. Longman Dictionary of Contemporary English. – Harlow: Longman. – 2003. – 1949 c.

18. The Penguin A-Z Thesaurus / Edited by R/ Fergusson. – London: Penguin Books. – 2001.– 442 c.